... कृत (साहित्यम्)

"गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः" इत्यत्र पदपदांशदोषो वेति - विवेचनम्।

गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः।

'आङो यमहनः' (1/3/28) 'स्वाङ्गकर्मकाच्च' इत्यनुशासनबलात् आङ्पूर्वस्य हनः स्वाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदं नियमितम्। इह तु तन्न सङ्गच्छत इति व्याकरणलक्षणहीनत्वात् च्युतसंस्कारत्वम्।

तत्र 'आजघ्ने' इति पदस्य एतेन दुष्टता अपितु 'विषमविलोचनस्य वक्षः' इति पराङ्गवाचिकपदान्तराकाङ्क्षयैवेति वाक्यघटकानेकपदप्रयोज्यत्वादस्य दोषे वाक्यदोषेति चेत्? नैवम्। तथा हि - गुणदोषालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेस्तदन्वयव्यतिरेकाऽनुविधायित्वं हेतुः। इह तु दोषस्य 'आजघ्ने' इति पदमात्रस्यैवान्वयव्यतिरेकाऽनुविधायित्वम्। पदान्तराणां परिवर्तनेऽपि अर्थात् विषमविलोचनस्य वक्षः इत्यस्य स्थाने त्रिनेत्रस्योरः इति पाठे कृतेऽपि, तस्य च्युतसंस्कारतादोषस्य तादवस्थ्यादिति पददोष एवायं न पुनर्वाक्यदोषः।

अपि च यथोक्तात्मनेपदस्य परिवृत्तौ 'आजघ्ने' इत्यस्य स्थाने आत्मनेपदं विहाय 'आजघान' इति परस्मैपदपाठे कृतेऽपि न दोषः, तथा तत् प्रकृतेरपि परिवृत्तौ 'आजघ्ने' इत्यस्य स्थाने 'प्रजहार' इति कृतेऽपि न दोषः। प्रकृतिप्रत्ययमेलनेन दोषत्वात् पददोष एवायं न पदांशदोषः।

अयमभिप्रायः - अत्र हि दोषस्य प्रकृतिप्रत्यययोः उभयोरेवाऽन्वयव्यतिरेकाऽनुविधायित्वात् प्रकृतिप्रत्यययोरंशस्यैव च पदरूपत्वात् पददोष एवायमिति सर्वमवदातम्।

इति दिक्।

उपेन्द्र झा
5/10/20
एसो० प्रो० साहित्य
का० सि० द० संस्कृत विश्वविद्यालय
दरभंगा

शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

'अमित: समित: प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो ।
अहित: सहित: साधु यशोभिरसतामसि ॥'
पद्येऽस्मिन् व्यङ्ग्यार्थं प्रतिपादनम् ।

अमित: समित: प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो ।
अहित: सहित: साधु यशोभिरसतामसि ॥ इति

इदं शब्दशक्त्या विरोधाभासालङ्कारस्योदाहरणम् । हे हर्षद != शत्रु हर्ष खण्डक ! मित्र हर्ष दायक प्रभो ! त्वं समित: = युद्धात् प्राप्तैरुत्कर्षै: = अतिशयै: निरुपमित मान: । अमित: = अपरिमित:, असतां = दुर्जनानां, अहित: = दण्डविधायकत्वेन शत्रुरसि ।

अत्र च: अमित: = मित्ररहित: च समित: = मित्र सहित: कथम् ? यश्च अहित: = हितरहित: च सहित: = हित सहित: कथमिति विरोध: । यच्च समित: = युद्धात्, प्राप्तैरुत्कर्षै: अमित:, तथा साधु यशोभि: सहित: असतां चाहित: इत्यर्थ करणेन निराक्रियते । विरोधाभासद्योतकयादि शब्दाभावाच्चात्र विरोधाभासोऽलङ्कारो व्यङ्ग्य: । इति ।

उपेन्द्र झा
4/11/20
स० प्रो० साहित्य
रा० आ० सं० महावि०
बुरकटेला, पूर्णियाँ

शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

मम्मटोक्त काव्य लक्षणे अनलङ्कृती पुनः क्वापि पदस्य विश्लेषणं कृत्वा प्रतिपादनम्।

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि।

उक्त काव्य लक्षणे 'अनलङ्कृती पुनः क्वापि' इति पदं तदपि न युक्ति युक्तम्। अस्यार्थः - सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचित्स्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थौ काव्यमिति। तत्र सालङ्कारत्वमर्थयोरपि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वात् न तु स्वरूपाधायकत्वम्। यत्तु क्वचित्स्फुटालङ्कारत्वे उदाहृतम् —

'यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते॥' इति।

इत्यभिहितम्। अत्र हि विभावना विशेषोक्ति मूलस्य सन्देह सङ्करालङ्कारस्य स्फुटत्वम्।

वस्तुतस्तु 'यः कौमारहरः' इत्यत्र न कश्चन स्फुटोऽलङ्कारः। कारणाभावे कार्योत्पत्तिरूपस्य विभावनाऽलङ्कारस्य न स्फुटता। यतः उत्कण्ठाया कारणानां भावमुखेनैव वर्णनं न त्वभावमुखेन। एवं कारणसत्त्वेऽपि कार्यानुत्पत्ति रूपाया विशेषोक्तेरपि न स्फुटता। अर्थादत्र कारण कार्ययोरभाव कथनस्य अभिव्यक्तस्य सत्वेऽपि तद्वाच्ये न साहित्याऽनुपात्तत्वात्। यदि चेतोऽनुत्कण्ठितं नेत्यभिधीयेत तदा विशेषोक्तेः स्फुटत्वं भवेत्। अत्र उभयोरस्फुटत्वेन तन्मूलक सन्देहसङ्करोऽपि अस्फुटं इति निर्विवादम्।

उपेन्द्र झा
4/11/20
सहा० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
कुरुक्षेत्रा, हरियाणा